

İdris Küçükömer’de Zihni Dönüşüm, Modernleşme ve Chp

Özlem Kırılı¹

Özet

Çalışmada İdris Küçükömer’in bilgiye ilişkin görüşlerinin bireye, topluma ve siyasete ilişkin yaklaşımını nasıl etkilediği üzerinde durulacaktır. Küçükömer’in rasyonel bilgi kuramına yönelik eleştirileri, bilgiye ulaşma yönteminin belli bir zihniyeti ürettiğine dair görüşleri onun Türk modernleşmesi ile ilgili düşüncelerini büyük ölçüde şekillendirmiştir. Toplumsal, siyasal, ekonomik koşulların temelinde bilgi edinme sürecinde farklılığın belli bir logic yani zihniyet ürettiğini iddia eden Küçükömer, Türkiye’deki modern dönüşümün logic düzeyinin değişmesi ile mümkün olabileceğini düşünür. Çalışmanın temel iddiası, Küçükömer çalışmalarında vurguladığı gibi, zihni dünyanın bireyleri, toplumsal, siyasal, ekonomik kurumları da şekillendirdiği ve asıl dönüşümün zihni yapının değişimi ile mümkün olabileceğidir.

Anahtar Kelimeler: İdris Küçükömer, modernleşme, bilgi, zihni dönüşüm, muhafazakar-bürokratik gelenek.

Giriş

Siyasal ve toplumsal olanın doğasına dair araştırma, bireyin ve toplumun potansiyeli üzerine düşünmeyi gerektirir. Bireyin ve toplumun potansiyelini ortaya çıkarma bireysel bilginin etkinliğini ve sınırlarını sorgulama ve bu sorgulama sürecine bağlı olarak bilimin sınırlarını anlama çabasına dönüşür. Bilimin sınırlarını anlama, toplumu anlama çabasını kolaylaştırır. Bilginin kaynağının ne olduğu, gerçek veya doğru bilginin elde edinebilme imkânı sorusu ile hem birey kendisini tanır, hem de toplumu ve toplumsal dinamikleri tanır.

Sosyal bilimlerde kesin ve doğru bilginin imkanı olabilir mi sorusuna pozitivism, daha net cevaplar üretebileceği varsayımından hareket etmiştir. Pozitivism doğa bilimlerinde uygulanan yöntemin sosyal bilimlerde de başarı ile uygulanabileceğini, gözlem ve deneyin kesin bilginin kaynağı olacağını öngörmüştür. Ayrıca, pozitivist anlayışta, sosyal bilimlerde çok da mümkün gözükmeyen olgu-değer ayrımının gerçekleşebileceği kabul edilir. Pozitivist yöntemin sosyal

¹ Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ozlemkirli@mu.edu.tr

bilimlere yansması kesin bilginin mümkün olabileceği, elde edilen bilgi ile toplumun şekillendirilebileceği düşüncesidir.

Çalışmanın konusunu oluşturan Küçükömer'in görüşleri pozitivist sosyal bilimlerdeki bu anlayışlarına ve toplumu şekillendirebileceğine dair kurulan determinist ilişkinin eleştirisidir. Küçükömer'in iktisatta yönetime ilişkin tartışmaları onun epistemolojiye yönelik görüşlerini büyük ölçüde gösterir. İktisada ilişkin yazılarında Küçükömer, pozitivistlere karşı deneyimi önemseyen, "tarihsiciliğe" düşmeden olayların ve kavramların tarihi bir çerçevede ele alınmasını doğru bulan, tündengeli daha çok benimseyen görüşler geliştirdiği görülür. Ona göre sosyal bilimlerde deney ve gözlemin doğruladığı durumlar her koşulda geçerli değildir. Ayrıca pozitivistlerin iddia ettiğinin aksine bilimin ve ideolojinin ayrılamayacağını iddia eder. Pozitivistlerin olgu-değer ayrımı sosyal bilimlerde çok da mümkün değildir.

Küçükömer, pozitivist eleştirisi ile şekillendirdiği eleştirel bilgi felsefesi ile toplumsal, ekonomik ve siyasal düzeni, düzenin yarattığı sorunları ve düzene yönelik yabancılaşma kavramını ele almıştır (Arolat, 2011:141). Asıl derdi olan Türkiye'nin geri kalmışlığının nedenlerini araştırırken tarihsel ve sosyolojik bakış açısı ile analizlerini zenginleştirmiştir. İktisat ve siyaseti, tarihsel ve sosyolojik perspektifle ele almış, değerlendirmiş, birçok doğru bilinenlerin aslında "doğru olmadığını" ikna etmeye çalışmıştır. Sorunların temelinde sadece ekonomik değil, izm/ düşünce/ logic/ zihniyet ile bağımlı ortaya koymaya çalışmıştır.

Çalışmada ilk olarak Küçükömer'in bilgi felsefesine ilişkin görüşleri, daha sonra bilginin elde edilmesinin düşüncenin evrimine etkisi, düşünsel dönüşümün nasıl bir birey, devlet ve toplum anlayışına yol açtığı ve bu sürecin Türkiye'ye yansması ele alınacaktır.

Küçükömer ve Pozitivist eleştirisi

Küçükömer bilim felsefesinden yola çıkarak iktisadi, toplumu, bireyi, siyaseti anlamaya ve anlamlandırmaya çalışır. Bilginin doğrular üzerinden değil, deneme ve yanlışlamalar üzerinde kurulması gerektiğini düşünür. Küçükömer bilginin elde edilmesinde mutlak ilkelere ve determinizme karşıdır.

Bilgi felsefesinin temel problemi üretilen bilginin doğru olup olmadığına nasıl karar verileceği sorusuna Küçükömer'e göre iki farklı yaklaşım vardır. Bu yaklaşımlardan ilki kendisine matematiği, diğeri ise (özellikle) fiziği örnek almaktadır. İlk görüşe göre, teori, birbiri ile tutarlı bir dizi aksiyomdan mantık yolu ile elde edilen kümedir. Doğru olup olmadığına ise salt mantıki kıstaslar tarafından karar verilir. Eğer aksiyomlar birbirleri ile mantıken tutarlı, akıl yürütme mantıken kusursuz ise, ulaşılan sonuçların da mantıken doğru olduğu kabul edilir. İkinci görüş, mantıki-matematiksel bilimlerle gerçek bilimler arasında bilgi üretiminin niteliğinin çok farklı olduğu tezinden hareket eder. Gerçek bilimlerde, teoriden kast edilen, gerçeğin belirleyicileri arasındaki karşılıklı-ilişkilerin sistematik sunuluşudur. Tüm (doğal ve toplumsal) bilimlerde,

teorinin doğru ya da yanlış olduğu ancak önerilerinin gerçeğe karşılaştırılması, sınanması ile mümkün olabilir (Küçükömer, 2004: 7).

Küçükömer bu durumda gerçek bilimlerin yöntemi ne olmalı sorusuna iki yöntem üzerinden açıklamaya çalışır. Tümevarım yöntemi, somut gerçeğe onun hakkında üretilen bilgi arasındaki ilişkinin, genellemeler yoluyla kurulacağını önerir. Yani, çevremizdeki tekil olay yada nesnelerin niteliklerinin çok sayıda gözlemlenmesi sonucu, farklı nitelikler arasındaki genel ilişkilerin saptanmasına bilimsel yöntem olarak görür. Genel niteliklerin bilinmesi ile tahmin (öngörme) edilebilirlik mümkün olabilecektir. Eğer tahminler de gerçekleşiyorsa, kurulan ilişkinin (teori) doğrulandığı kabul edilir. Tümdengelim, dar anlamıyla, yani mantık ve matematikte kullanıldığı haliyle, bir dizi aksiyomdan bunlarla tutarlı sonuçları çıkarmaya dayanır. Tümdengelim sentezin en genelden tekile, ya da en soyuttan somuta gidilerek gerçekleşeceğini öneriyor. Küçükömer'e göre gerçek bilimlerde kullanılması gereken yöntem tümdengelim, yani "düşünölmüş somutun" en soyuttan somuta giderek zihnimize üretilmesidir. Ancak Küçükömer burada bir uyarıda bulunur: fark yaratmayan sürekli bütöncöl yaklaşımlar ölümcöl niteliktedir. Bugün dünün koşullarıyla ilişkili olsa da, yarını bugünden bakarak çıkarımda bulunamayız. Sadece bugüne gelmiş verilerle bağlantı kurabiliriz. Yani bilginin kesinliği için daha güçlü nedensellik bağlantısına ihtiyaç vardır (Küçükömer, 2004: 9-11). Aslında bir anlamda Küçükömer'in söylediği bilginin kesinliğine odaklanmak yerine yanlışlanabilir olduğunu odaklanmak gerektiği, gerçek bilimlerde tümdengelim yönteminin benimsenmesinin daha doğru tahminler üretmeye imkan verdiğidir.

Küçükömer gerçek (sosyal) bilimlerde yöntemin tümdengelim olması gerektiğini söyledikten sonra elde edilen bilginin gerçeklikle ilişkisine odaklanır. Küçükömer somut gerçeklikle, somut gerçek hakkında ürettiğimiz bilgi arasında ilişki kurulmasının önemli olduğunu ifade eder. Bu düşüncesini temellendirirken pozitivizmin olgu- değer- nesnellik kıstaslarına eleştiri getirir. Küçükömer'e göre, pozitivistler, ancak ve ancak teorik yapıların ulaştıkları sonuçların somut gerçekte sınanabileceğini öneriyorlar. Yani, somut gerçeğin gözlemlenen (ölçülebilir) davranışı ile teorinin sonuçlarına göre öngörölen davranışı mukayese edilmeli; bu ikisi birbiri ile tutarlı ise, teori gerçek tarafından yanlışlanmadığından, doğru kabul edilmelidir. Bu yaklaşımda teorinin varsayımları gözlem ve sınama sürecinin dışında tutuluyor. Böylece hipotezlerin ampirik testten geçtiği varsayılıyor. Bu görüşün karşısında ise bilgi üretimi sürecinin bir bütün olduğu ve somut gerçekte sınamanın bir tek aşama ile sınırlı kalamayacağını iddia etmektedir. Gerçekçi bir teori için sınama/doğrulama önemlidir. "Ham" (bilim-öncesi) bilgi, bilim adamının hangi soyutlamaları yapacağına karar verebilmesi için zorunludur. Ancak, varsayımların yapılmasında mevcut diğer hipotez ve teorilerin de hayati bir yeri var. Çünkü Küçükömer'e göre bilgi, tarihi-toplumsal bir süreçte üretilmektedir. Bilgi üretimi bir bütün süreç olarak alınca, gözlem ve sınamayı teorinin sonuçları ile sınırlamak bilginin geçerliliği için yeterli değildir (Küçükömer, 2004: 11-12).

Kısacası Küçükömer epistemolojiye dair en temel problemin bilginin kesinliği, doğruluğunun belirlenmesi olarak görmektedir. Epistemolojide doğru ve gerçek bilgiye ulaşmada karşılaşılan sorunlar toplumsal ilişkileri tanımlamada, sınırlandırmada, anlamlandırmada ve ölçmede ortaya çıkmaktadır. Küçükömer'in temel vurgularından birisi ne fizikteki gibi deney gözlem, ne de matematikteki gibi pür mükemmellik beklentisi sosyal bilimlerde mümkündür. Sosyal bilimlerde karmaşık hayat bir şekilde basitleştirilir ve genelleştirilir. Eğer şans varsa teori gerçeğe bazen tek bir an kesişir. Bu nedenle sosyal bilimlerde çok sayıda gözlemle gerçek bilgi üretilemez ve bu şekilde yapılan genellemelerle her zaman gerçeğe yaklaşamaz. Sosyal bilimlerde her ne kadar teoriler daha güçlü kanıtlarla desteklenmeye çalışılsa da, bu her zaman mümkün olmamaktadır. Olayları tam olarak tanımlamak ve anlamaktan ziyade anlamlandırmak daha güçlü bir olasılıktır. Önemli olan süreçlerin doğru dürüst değerlendirilebilmesidir.

Küçükömer süreçlerin daha iyi anlaşılabilmesi için evrime dikkat çeker. Bilimlerin nesnesi olan somut gerçek zaman içinde aynı kalmamakta, değişmekte ve evrilmektedir. Somut gerçeğin herhangi bir andaki belirlenmesini açıkladığını öne süren bir teorinin mutlaka o ana nasıl ulaşıldığını da açıklaması gerekir. Yani, biyoloji ile ilgili her genel hipotez aynı zamanda bir evrim teorisi, iktisat (sosyoloji, vs.) ile ilgili her genel hipotez de bir tarih teorisi olmak zorundadır (Küçükömer, 2004: 12-3).

Sosyal bilimlerde bir diğer önemli husus nesnellik ilişkisidir. Küçükömer sosyal bilimlerde pozitivistlerin iddia ettiği gibi nesnellüğün mümkün olmayacağını vurgular. Toplum hakkında üretilen bilgi, toplumun temel belirleyicilerinden birisidir. Yani toplum hakkında geliştirilen her hipotez yada teori, toplumsal çatışmalarda zorunlu olarak taraf olmayı getirmektedir. Bilgiyi üreten (bilim adamı: özne) ile hakkında bilgi üretilen (toplum:nesne) arasındaki karmaşık karşılıklı ilişkiler söz konusudur. Sosyal bilimci, toplumdaki çatışmaların tam ortasındadır; onlardan etkilenir ve onları etkiler. Toplumla ilgili tüm teoriler sadece teorik düzlemdeki tartışmalar değildir. Aslında tüm toplumsal teorilerin aynı zamanda bir topluma müdahale biçimi (eylem platformu) önerisi söz konusudur. Bu müdahaleler, teorinin açık ya da örtük olarak içerdiği toplumsal politikalarda somutlaşır. Teorinin somut gerçeğin ne olduğunu incelemekle yetinmeyip, muhafazası ya da dönüştürülmesi yönünde bir eylem önerisi sosyal bilimlerde karşılaşılan bir durumdur. İdeolojiden bağımsız bir iktisat teorisi düşlemek ile dilsiz bir edebiyat (ya da sessiz bir müzik) düşlemek nerdeyse imkansızdır.

Yani Küçükömer, pozitivistlerin beklentisinin aksine, üretilen bilginin önemli ideolojik unsurlar taşıdığını iddia eder. Analitik gibi duran ayırımların arkasında ideoloji olduğu konusunda uyarıda bulunur. Ona göre ideolojisiz bilim olmaz, bilimin kendisi aslında bir ideolojidir. Bilginin ideolojik unsurlar taşımasından öte, asıl tehlike dünyayı anlamakla dönüştürmek arasındaki bütünlüğü gören toplum bilimcinin kendisini nasıl sınırlandıracağıdır. Toplum bilimcileri bekleyen en büyük tehlikelerden biri, kendi bilgisinin (ve dolayısı ile bilim adamının) insanoğlunun diğer bilgileri (ve dolayısı ile sokaktaki adam) üzerinde bir imtiyaza sahip olduğunu

düşünmesidir. 19. Yüzyıldan bu yana bilimdeki gelişmeler böyle bir imtiyazı haklı gösteren bir bilim fetişizmine yol açmıştır².

O'na göre, Aydınlıklar çağıının mottosu olan bilimin her şeyi çözeceği inancı hala çok güçlüdür. Oysa aydınlanmanın fetişleştirdiği bilimsel bilgi, toplam bilgi dağarcığımızda küçük bir paya sahiptir³. Bilimsel bilgi dışında toplumda var olan geleneksel bilgi,⁴ eylemlerimize yön veren diğer bilgiler bilimsel fetişizmin sonucu önemini yitirmiştir (Küçükömer, 2004: 15-6).

Oysa Küçükömer'e göre bilim hiç bir zaman politik sürecin yerini alamaz/almamalıdır. Toplum hakkındaki bilgilerini insanların daha özgür ve eşit yaşamaları için kullanmak isteyenlerin özellikle dikkat etmeleri gereken bir husus bilimin fetişleştirmesinin önüne geçilmesidir. Aksi ise mutlak doğrularla hareket ettiğini iddia eden baskıcı rejimlerine götürür⁵. Bu çerçevede aydınlanma düşüncesinin temel arzusu olan bilimsel ve laik bilim, bir süre sonra baskıcı olmuş, tanrı kelamına eş kabul edilebilecek kurtarıcıları bekleyebilmiştir. Bu nedenle bilgi üretiminin özellikle sosyal bilimlerde tarihsel-toplumsal bir süreç içerisinde gerçekleştiğinin göz ardı

² Küçükömer'in bu görüşleri, Hayek'in pozitivist sosyal bilimlerde uygulanmasının sıkıntılarını anlattığı "bilimsicilik" kavramına, (daha geniş bilgi için bkn. Hayek, F. A., *The Counter- Revolution of Science*, Liberty Fund, Indianapolis, 1979) ve Popper'in *Tarihselciliğin Sefaleti* eserinde anlattığı sosyal bilimlerin görevinin geleceği önceden haber vermek amacıyla toplumun evrimsel kanunlarını açığa çıkartma inancını taşıyan başta tarihselcilik olmak üzere pozitivist yöntem eleştirilerine oldukça benzemektedir (Daha geniş bilgi için bkn. Popper, Karl, *Tarihselciliğin Sefaleti*, (Çev. Sabri Orman), Plato Yayıncılık, İstanbul, 2008).

³ Hayek'in bilgiye ilişkin yaklaşımı Küçükömer'in bu görüşlerini destekleyici mahiyettedir. Hayek "Economics and Knowledge", ve "**The Use of Knowledge in Society**" adlı makalelerinde bilginin tek bir kişinin tekelinde olmayacak kadar çok olduğunu ve piyasa düzleminde tahmin edilenden daha fazla bilginin dolaşımında olduğunu iddia eder. Hayek, iktisadî birimlerin bilgi edinme faaliyetlerinin iktisat bilmindeki en önemli ampirik unsuru oluşturduğu ve fiyatın piyasa sürecinde önemli bir göstere olduğunu iddia eder. Hayek, toplumun farklı üyelerinin sahip olduğu bilgiye ilişkin varsayımların ve önermelerin iktisadî analizde oynadığı rol nedir? Formel iktisadî analiz gerçek dünya hakkında ne kadar bilgi sağlamaktadır? Sorularına yanıtı "çok az" şeklindedir. Hayek bunun dışında öznel ve nesnel bilgiden bahseder. *Öznel bilgi* karar alıcı bireyin zihninde mevcut olan bilgi iken, *nesnel bilgi* herkes için elde edilebilir ya da hazır durumda olan bilgi anlamına gelmektedir. Her iki bilgi tek bir merkezin kontrol edebileceği veya tahmin edebileceğinden daha fazla ve çeşitlidir. Daha geniş bilgi için bkn. Hayek, F. A., "Bilginin Toplumda Kullanımı", (Çev. Turan Yay), *Liberal Düşünce*, Cilt 12, No: 45-6, 2007, ss.165-176; Hayek, F. A., "İktisat ve Bilgi", (Çev. Can Madenci), *Piyasa*, 2004, Sayı 11, ss.141-163.

⁴ Bilgiyi teknik ve pratik bilgi olarak ikiye ayıran Oakeshott da benzer eleştiriyi dillendirir. Descartes'la başlayan akılcılık ekolünün bilgiyi tek temelli teknik bir şekilde ele alıp, siyasi ve düşünsel dünyada evrensel bir hegemonya kurduğundan söz eder. Oysa kendisine göre gerçekte teknik ve pratik bilgi birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Daha geniş bilgi için bkn. Oakeshott, Michael, *Rationalism in Politics*, Indianapolis: Liberty Fund Publishing, 1991.

⁵ M. Oakeshott her ne kadar akıla karşı tutum almaya da, eleştirileri onu yanlış bir şekilde anlaşılmasına neden olmuştur. Rasyonalizmi akıldışılıkla özgülleyen Oakeshott'a göre rasyonalizm zihnin tüm diğer otoritelerden kurtularak, salt akılcılık otoritesine tabi tutulması ve hatta hapsedilmesi olarak vücut bulmuştur. Rasyonalizm rönesans sonrası Avrupa'da gelişim göstermiş önemli akımlardan biri olsa da, hayatın düzensiz, gizemli gerçekliklerini açıklamakta yetersiz kalmıştır. Oakeshott, akılcı düşüncenin politikayı da teknik bir meseleye dönüştürdüğünü iddia eder. Rasyonalist siyasetin iki özelliğinden biri olan kusursuzluk (perfection) siyaseti ve aynılık/tekbicimlilik (uniformity) siyaseti birçok sorunu ortaya çıkarmıştır. Rasyonel çözümleri yüceltme toplumsal mühendislikle sonuçlanmıştır. Daha geniş bilgi için bkn. Oakeshott, Michael, *Rationalism in Politics*, Indianapolis: Liberty Fund Publishing, 1991.

edilmemesi gerekir. Ancak bu şekilde yapılırsa ideoloji-bilim ilişkileri gerçekçi bir düzenlemeye tabi tutulabilir (Küçükömer, 2004: 15-6).

Küçükömer'in yönteminde ve bakış açısında ayırt edici husus geleceğin önceden kat'î olarak bilinemediği kabulünden hareketle sosyal bilimlere farklı bir yöntem geliştirebilmektir. Yeni bilgi üretimi sürecinde tekrarın değil, farklılığın ve eleştirinin önemli olduğu; kolektif hafızanın bilgilenme sürecinde etkili olduğu ve bilimsel kuramların yanlışlanabilirliğine (Alada, 2016:286) daha çok odaklanması kendi yöntemini olgunlaştırmada etkili olmuştur. Küçükömer'in bilginin doğrulanması yerine yanlışlanabilirliğine odaklanması, bireysel ve toplumsal dönüşümü eleştirel yorumlamasına imkân vermiştir.

Küçükömer'de Düşüncenin evrimi, insanın ve toplumun değişimi

Küçükömer'in deneylebilirlik- yanlışlanabilirlik ilkesinin bilim felsefesinde önemli olduğunu kabul etmesinden sonra odaklandığı nokta bilimsel anlayışa paralel şekilde nasıl bir devlet ve toplumun şekilleneceğidir. Küçükömer'in anlayışında bilgiyi bulmak farkı bulmaktır. Fark, bilgidir. Bilgi birikimi de farkların birikimidir. Farkı anlayabildikçe de bilgi, düşünce ve karar alışları daha doğru değerlendirebiliriz. Farklı epistemolojik yaklaşımlar insanların ve toplumların düşünce ve karar vermelerinde değişikliğe yol açar. Her ne kadar bilgi teorisi evrensel olsa da, politik epistemolojide toplumsal yapılar etkili olabilmektedir. Politik süreçte bilme, düşünme, karar alma bilgi teorisi açısından önemlidir (Küçükömer, 1994a:73-4).

Küçükömer'e göre, insanı hayvandan ayıran özellik, insanın eylemden önce güdülerini aşarak düşünce sürecini ortaya koymasıdır. O'nun temel kabulü, düşüncenin değişimi olmadan toplumun değişmeyeceğidir. Düşüncenin değişiminde ise belirleyici olan eleştirel aklın ürünü felsefenin varlığı ya da yokluğudur (Küçükömer,1994b: 123). Yani Küçükömer bilgi, kimlik, toplumsal değişim gibi konulara zihniyet dünyasında çözüm arar. Ona göre değişim ancak düşüncede/zihniyette başlar. Zihniyetin değişimi, toplumun dinamiklerini etkiler. Doğuya ait ve batıya ait insan tipolojisinde göstermeye çalıştığı şey budur. Doğuya ait insan ve toplum tipolojisinin, batıya ait insandan farklılıkların temelinde her iki toplumun bilgiye yaklaşımı vardır. Doğru bilginin nasıl elde edileceği ve hakikati arama yaklaşımlarındaki farklılık birey, kültür, devlet, toplum anlayışlarını etkilemiştir. Bilgiyi değerlendirme yöntemleri farklı davranış kalıplarına yol açmış, devletin ve sivil alanın oluşumunu farklılaştırmıştır.

Küçükömer batı ve doğu farklılaşmasında gördüğü şeylerden bir diğeri bilgi kazanım süreçlerine yönelik tutumlarıdır. O'na göre topluma hemen yarar sağlayacağı düşünülen konularla meşguliyeti daha önemli görüp, evrensel sorularla uğraşmayan zihniyet yanlıştır. Oysa ki gelişmiş ülkeleri gelişmiş hale getiren şey kısa vadede yarar getirmeyen sorulara odaklanmasıdır. Küçükömer'e göre bu ülkeler gelişmiş oldukları için bu tip uzun vadede faydalı olabilecek farklı sorunları araştırmamışlar; aksine bu sorunları araştırdıkları için gelişim göstermişlerdir. Bu çerçevede, bilimsel araştırmalar bağımsız bir şekilde "bilim bilim içindir" felsefesi ile yapılmalıdır.

Ancak bu yaklaşımla, daha sağlıklı bilimsel sonuçlar üretebilecektir. Aksi bir tutum ise bilgi üretimini sürekli kısa dönemli siyasi hedeflere bağlı kılan bir faydacılık⁶ çerçevesinde bilime yaklaşacak, bu ise uzun dönemde bilimsel gelişmeyi engelleyecektir.

Küçükömer batı ve doğu farklılaşmasında gördüğü şeylerden bir diğeri, bilgi edinmedeki farklı yöntemlerin benimsenmesi ile bağlantılı olacak şekilde, diyolog arayışının farklılığıdır. Diyolog farklı görüşlerin, düşüncelerin, paylaşımların gerçekleşmesi açısından önemlidir. Diyolog karşıtlıkların, aykırılıkların fiilen varlıklarını ve onların temsilcilerinin varlığını varsayar. Bilgi birikimi, farkların birikimidir. Küçükömer'e göre, hem politik toplumda diyalog hem de düşünce düzeyinde diyalog olmalıdır. Aksi ise diyalogun ve farklılığın yokluğudur. Karşıtlar yoksa, fark yoksa, bilgi de üremez (Küçükömer,1994b: 125).

Küçükömer İbn-i Rüşd ile Gazali arasındaki fikri çatışma üzerinden diyoloğun kayboluşunu ve Türkiye'de düşüncenin gelişmemesini ortaya koyar. Küçükömer, batı için başlangıç olan İbn-i Rüşd'ün Doğu toplumlarında kabul görmeyişinin temelinde felsefe ve akılcı düşünceye olan ilgisizlik belirleyici etkenlerden birisidir. Aynı zamanda bundan çok da bağımsız değerlendirilmeyecek şekilde sivil toplumun yokluğu diyolog sürecini sekteye uğratmış, felsefi düşüncenin gelişimini engellemiştir. Batı toplumlarının temeli olan sivil toplum anlayışı batıda iktidarların bölünmesini mümkün hale getirmiş, bu ise dengeler arasında bir siyaseti ve toplumsal ilişkileri mümkün kılmıştır. Bu denge Wycliffe'i Oxford Üniversitesi tarafından gücünün yerinde olduğu bir dönemde papaya teslim ettirmemiştir. Üniversite bilimsel özerkliğini ortaçağın karanlık döneminde dahi koruyabilmişti. Doğu'da ise felsefenin akılcı düşüncenin gelişmemesi, sivil topluma dair zihinsel bir sürecin yaşanmasını eksik bırakmış bu ise otoritenin tek bir elden üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Küçükömer'e göre, Batı İbn-i Rüşd'ün akılcılık felsefesini kabul etmiş ve dönüşebilmiştir. Doğu ise İbn-i Rüşd'ün felsefesini tam olarak değerlendiremediği gibi, O'nun ölümünden sonra felsefesinin etkisi kaybolmaya başlamıştır. Bu ise İslam'da akıl çağının bitişi anlamına gelmiştir. 15. Yüzyıldan itibaren Osmanlı'da felsefenin yasaklanması böylesi bir zihni dönüşüm sonucu olmuştur. Akıl yoluyla gerçekliklere ulaşma olan felsefenin engellenmesi, ilmin de engellenmesi ile sonuçlanmıştır ve akli diyalog son bulmuştur (Küçükömer, 1994b: 129, 132-133). Hem insanlar arasında, hem de düşünürün kendisiyle ürettiği düşünce arasında gerçekleşen akli diyoloğun bitişi cumhuriyet dönemine de yansımıştır.

⁶ Küçükömer'e göre bu yaklaşımın Türk düşüncesi açısından iki farklı yansıması vardır. Birincisi finalizmdir. Küçükömer'e göre Türkiye'nin aydınlanma çağını yaşamamış olması, özellikle topluma yönelik yorumlarda Türk insanını finalist mantığın içine itmekte, olayları değerlendirirken birisinin projesi olarak değerlendirmektedir. Bazıları değişmez yasalardan; bazıları komplolara yönelmektedir. Her iki yaklaşım bir süre sonra toplumun bilimsel düşünceye kapanması ile sonuçlanıyor.

İkincisi ise bilimsel az gelişmişliğin, bilimi bir fetiş haline dönüştürmeyi kolaylaştırmasıdır. Bilimciliğe (scientisme) kayış ile bilime gereğinden fazla, hiç bir zaman gerçekleştiremeyeceği görevler yüklenmesi, uygulamada bir süre sonra ideolojik yönelimi öne çıkartmaktadır. Küçükömer bilimsel bilgiyi önemser ancak bilimsel bilginin geri kalan bilgilerimiz içinde (ahlak, sanat, vs.) imtiyazlı bir yeri olamayacağını vurgular. Çünkü bilimsel bilgiyi kuran postülanın ne kadar bilimsel olduğu tartışılabilir: hatta denilebilir ki bilimsel bilgiyi kuran postülanın kendisi bilimsel değil (Küçükömer, 2004: 19-21).

Küçükömer batı ve doğu farklılaşmasında gördüğü şeylerden bir diğeri, örgütlenme yapısının arkasında yatan mentalitedir. Hem doğu hem de batı toplumları, kendi kültürel yapılarından da kaynaklı farklı şekillerde bürokrasiyi deneyimlemiştir. Bürokrasi gayri şahsi olmakla birlikte bütüncül bir yapıdır. Bütünlüğü besleyen ise kültürel yapı ve düşüncedir. Bu yüzden de bürokrasi toplumdaki her kesimi içine dahil edebilmektedir. Batıda iktidarın farklılaştığı, denge üzerinde yükselmiş devleti ile; doğuda bütünlük üzerine inşa edilen devlet farklı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Batı toplumlarına özgü yapıda iktidar farklılaşmıştır. Doğu toplumlarına özgü yapıda ise iktidar tek merkezde oluşur. Bu devlet yapısı bütüncül olduğu için her şeyi bilebilir ve yapabilir. Toplumun tüm kesimleri devlete aittir, devletin izin verdiği ölçüde düşünür ve hareket eder. Her kesim belli bir ideolojiyi kabul eder, diğer düşünceler ise olumsuzlanır (Küçükömer, 1994b: 132). Buradaki devlet gücünü kendini tekrarlamaktan, tekrar tekrar üretmekten alır. Yenilikçi ve eleştirel olan bilgi, yöntem, düşünceye karşı kendisini koruma saiki ile hareket eder. Dolayısıyla da tekrara dayalı bir toplum şekillenir. Böylesi bir toplumda da düşünce ve eleştiri gelişmez. Osmanlı'dan miras alınan eleştirel bilginin eksikliği cumhuriyet dönemine de yansımış ve buna uygun bir toplum ve siyasal sistem şekillenmiştir. Cumhuriyetin eleştirel düşünceye yaklaşımı sanıldığı kadar hızlı olmamıştır.

İki Lojik Düzey ve Cumhuriyetin Bürokratik Temelleri

Küçükömer'e göre, Osmanlı'dan Cumhuriyete Devreden iki miras vardır: lojik düzey ve Weberyen anlamda akılcı olmayan bürokratik gelenek. Küçükömer'in batıda gördüğü temel gelişmelerden birisi ekonomik gelişmenin zihni dönüşümü zorunlu kıldığı ve beraber gittiğidir. Ona göre ekonomik üretim batı toplumlarında sadece ekonomik ilişkileri değil, ideolojik kuralların da yeniden üretilmesinin koşullarını hazırlamıştır. Batının gerçekleştirdiği bu dönüşümü, Osmanlı gerçekleştirememiştir. Küçükömer'e göre politik kültürden devreden miras, politik ilişkileri farklı bir noktaya yerleştirmiştir. Osmanlı'dan gelen mirasla politik ilişkiler, Marksist literatürün kabul ettiği gibi üst yapının değil, alt yapının belirleyicisi olmuştur. Bu politik mirası politik kültür ve lojik düzeyde de desteklemiştir. Bu temel farklılık batı ve Osmanlı toplumunun gelişiminin farklı yönlerde olmasına neden olmuştur.

Batı'da toplumsal dinamiklerin uzun süreci kapsayacak şekilde gerçekleştirdiği modernite süreci, Osmanlı'da zorunluluğun bir sonucudur. Osmanlı'nın 16. Yüzyılın sonlarından itibaren duraklama ve daha sonra gerilemeye başlaması yeni arayışlara neden olmuştur. Geri kalış öncelikle imparatorluğun geleneksel toplumsal ve siyasal yapısının fetih ekonomisine/geleneğine bağlı olduğu için askeri kayıplara bağlanmış, sorunun daha derin olması büyük çaplı kurumsal değişikliklere yol açmıştır. Yapılan reformların amacı devletin eski gücünü kazandırmak idi. Ancak Osmanlı toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısı reformların iç dinamiklerle gerçekleşmesini zorlaştırmıştır. Toplumsal dinamiklerin yetersizliğine karşılık padişahın yetkilerinin kırılmasının zorluğu, yenileşme çabaları için padişaha bağlı ve batılılaşma çabalarının uygulayıcısı yeni bir sınıfın doğuşunu hazırlamıştır. III. Selim döneminde başlayan daha çok askeri düzeyde olan ilk

devleti nizama koyma çabaları, II. Mahmut döneminde her alanı kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Tanzimat dönemi bu çabaların yoğunlaştığı, yeni bir toplum ve devlet yapılanmasının temellerinin atıldığı bir dönem olmuştur⁷.

Ancak Küçükömer'e göre yeni devlet ve toplum yapılanması toplumun kendi iç dinamikleri gerçekleşememiştir. Tanzimat ve meşrutiyet süreci devletin isteği ile bürokratlar tarafından şekillendirilmiştir. Bürokrasi bu dönemden itibaren, politikadaki kısmi otonomisine dayanarak farklı bir rol içerisine girmiştir. Üretim ve toplumsal ilişkilerinde değişimin mimarı olmak yerine, devlete eklenmiştir. Bürokrasi müstakil bir sınıf olamadığı, güçlerini üretim araçlarından ve onlara bağlı kurumlardan alamadığı için öncelikle kendini ve sonrasında devleti savunma saikiyle hareket etmiştir. Padişahla ve bazen de ayanla iş birliğine giren bürokrasi, devletle özdeşleşen bir yapı olarak karşısında halkı bulmuştur. Padişahın yetkilerinin sınırlandırılması çabaları ile birlikte, padişahın bölünmüş politik gücünün bir kısmının bürokrasiye geçmesi onun artık üründen pay almasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca bürokrasi siyasal yapının bölünmüşlüğü nedeniyle zaman zaman iktidara el koyabilecek bir güce ulaştığı görülmüştür (Küçükömer, 2002:54-5).

Küçükömer batıda sınıfsal bir yapının, güçlü sivil toplumun, pazar ekonomisinin modernleşme sürecinde etkili olduğunu belirtir. Batının itici gücü kapitalizm ve burjuvazi olmuştur. Sınıfsal yapının, kapitalizmin ve sivil toplumun olmadığı Osmanlı toplumunda ise, modernleşme çabaları bürokratların etkinliğiyle kurulabilmiştir. Toplumsal ve siyasal koşullar nedeniyle bürokrasi, üretici ve değişimi kolaylaştıran bir sınıfa dönüşemediği gibi; toplumsal bir sınıf hareketinin oluşumunu da engellemiştir. Bürokrasi üretici güçlerin ve mevcut düzenin temelden reddine gidebilecek oluşumun gelişimini engellemiştir. Bürokrasinin temel rolü batıdan kurumları doğrudan aktarma olmuştur (Küçükömer, 2002:14-5). Yani Küçükömer'in düşüncesinde bürokrasi sınıf temeli olmayan, halka dayanmayan; devleti kurtarmayı ve batılı-modern toplumu kendisine hedef belirlemiş ve bunu gerçekleştirmek için de belli ilkeleri söylem düzeyine taşıyan muhafazakar bir tutuma dönüşmüştür.

Küçükömer'e göre bu tutum Cumhuriyet sonrasında da devam etmiştir. Cumhuriyet dönemindeki bürokrasi üretim ilişkilerinde değişimi sağlayacak herhangi bir yapılanma içerisinde bulunmamıştır. İttihat Terakki zihniyetinin devamı olarak, cumhuriyet bürokrati da tarihi bürokratik bir güdü ile ilkel birikimi devam ettirme çabasını sürdürmüştür. Devletçiliğin benimsenmesinde birikim sürecinin yeterli olmaması belirleyicidir (Küçükömer, 2002:93-4). Uygulanan devletçi politikalar bürokratların ideali olan imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış kitle idealinden uzaklaştıran uygulamalara dönüşmüştür. Özel birikim kendisini var edebilmek için devlete ihtiyaç duymuş ve kendi rüştünü ispatlayana kadar da devletçilik düşüncesini eleştiriye tabi tutmamıştır. Ayrıca üretimin ilkel şekilde devamı, bürokrasinin devletle eklenmesi,

⁷ Daha geniş bilgi için bkn. Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev. Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s.37.

kitlelere bir şey vermeden batı kurumlarını ve yaşantısını zorla kabul ettirmeye çalışması bürokrat- halk çelişkisini devam ettirmiştir (Küçükömer, 2002:100). Bürokratin halktan kopukluğu ve yalnızlığı *devrimleri halka rağmen halka karşı koruma* sloganı bürokrasinin aslında kendisini savunmak ve kendi varlığını devam ettirebilmek için meşrulaştırıcı bir ideolojiye dönüşmüştür. Özellikle laiklik söylemi bürokrasinin kurtuluş aracı olmuştur. Osmanlı ve cumhuriyet bürokrati için laiklik-islamcılık çekişmesi ülkenin asıl problemlerinin üstüne örtmede önemli işlevi yerine getirmiştir (Küçükömer, 2002: 106-8). Yönetici bürokrasinin partisi olarak CHP de, devlet mekanizması ile bütünleşirken, bürokratik iktidar laik-batıcı ideolojisi ile büyük ölçüde halkın üstünde ve hatta ona karşı düşen bir iktidar yapılanması ortaya koymuştur (Küçükömer, 1994b: 64).

Bu bürokratik iktidar kendi varlığını devam ettirecek ideolojik aygıtlara da başvurmadan çekinmemiştir. Küçükömer'in birinci cumhuriyet olarak ifade ettiği cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim, tek tip insan yetiştirmek üzerinde kurgulanmıştır. Türkiye'deki eğitim sisteminin ideolojik yapısı, toplumsal dokuyu anlamaya dair bir sistemi anlaşılır kılmaktan uzaktır. Ayrıca bilimler farklı farklı inceleme konusu yapılmıştır. Ayrı bir iktisat, hukuk, sosyoloji öğretilmeye başlanılmıştır. Farklı alanlar gibi algılanan ve bu şekilde eğitim hayatına yön verilen yeni sistemde ihmal edilen husus ise, bu alanların hepsinin birbiri ile olan bağlantısı ve bu bilimlerin hayatla olan ilişkisinin kurulması olmuştur. Gerçek hayattaki ilişkiler ise bunlar arasındadır. Makro düzeyde analiz yapabilen insan yetişmemiştir. Bu eğitim anlayışı ile Küçükömer'in doğulu toplumlara özgülediği lojik düzeyinde herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. Eğitim tek tip insan yetiştirme, insana kulluk motivi ile desteklenmiştir.

Yine cumhuriyetin ilk dönemlerinde tek partinin olması, bu parti anlayışında demokrasinin olmaması, halka rağmen anlayışın baskın olması, sınıfsal çelişkileri, üretim ilişkilerini doğru bir şekilde yansıtamaması siyasal yönden eksiklidir. Her ne kadar Türkiye'nin gelişim düzeyi farklı politik yapıları ortaya çıkarmaya ve örgütlenmeye uygun olmayacağı iddia edilse de, gerek eğitim gerekse devletin işleme mantalitesi bunun aksini gerçekleştirmeye muktedir olamamıştır (Küçükömer, 1994c:108). Toplumsal ve tarihsel devam dikkate alındığında CHP, özellikle Küçükömer'in tanımlaması ile ilk cumhuriyet dönemi uygulamaları ile halk kavramından, eleştirel düşünceden uzak, muhafazakâr yapıya bürünmüştür.

Kısacası Küçükömer Osmanlı'dan devralınan yapının temel dinamikler ve toplumu sürükleyecek güçler yönünden Cumhuriyet ile değişmediği vurgular. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren siyasal sürecin işleyişini belirleyen dinamikler aslında Osmanlı'dan miras kaldığını iddia eder. Hem cumhuriyetin hem de Osmanlı'nın siyasal sürecin temel mottosu olan modernleşmenin, asker ve bürokratlar eliyle gerçekleştirilirken, ekonomik sınıf ve ideolojik açıdan tarihsel bir süreklilik olduğunu dikkati çeker. Ona göre Batılılaşmayı gerçekleştirmeye çalışan hem sınıfsal yapıda hem de zihni yapıda önemli bir dönüşüm yaşanmamıştır. Yeni kurulan Cumhuriyette de, Osmanlıdan kalan tarihsel miras değişim taleplerine karşı radikal bir reformcu zihniyetten uzak, eski sistemi tekrar dönüştüren restorasyon etmeye çalışan muhafazakar bir yapıya bürünmüştür.

Sonuç

Türkiye’de modernleşme sürecinin aktörleri, kurumları, değerleri, gelişim süreci tartışılan temel konulardan birisidir. Modernleşme adına nereye geldik? Gerçekten modernleşme süreci yaşandı mı? Modernleşme sürecinde ilerici kim? Gerici kim? Modernleşme sürecinde toplumsal dinamiklerin etkisi ne kadardır? Modernleşme sürecinde maddi- manevi değerlerin nasıl kabul edileceği soruları önemini hala korumaktadır. Bu sorulara hem sol hem de sağ cenahtan farklı şekillerde cevaplar üretilmiştir. Birçok kişiye fikri yönden etkileyen İdris Küçükömer de bu sorulara/sorunlara yanıt aramıştır. Kendisine özgü bir düşünce ortaya koyan Küçükömer her iki kesimin ama özellikle solun anlaşılamayan bir ismi olarak kalmıştır⁸. İslamcı- doğucu halk kitleleri yenici, batıcı laik bürokratik geleneği ise gerici olarak nitelendirmiş, Türkiye’de solun üretim güçlerinin gelişimin engellediği için gerici olduğunu; İslamcı halk kitlelerinin ise değişmeye ve gelişmeye daha açık olduğu söylemiştir. Küçükömer sivil toplumun önemine değinmiş, bu anlamda Türkiye’de eksiklikleri tarihsel koşullar içinde değerlendirmiş, doğru bilinen gerçeklerin tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu yönüyle Küçükömer’in, Türk siyasal hayatı üzerine kafa yoran, farklı değerlendirmeler yapan ve bunları cesaretle dillendirdiği görülür. Onu, aynı ideolojik kökenden beslenen diğer aydınlardan ayıran en önemli husus, beslendiği kaynaklar ışığında baktığı sosyal meseleleri değerlendirirken, sahip olduğu bilgileri, kabulleri ve daha da önemlisi bakış açısını da sorgulayabilmiş olmasında gizlidir. Bu sorgulama isteği onun dışlanmasına, görmezden gelinmesine sebep olsa da ne aradığının bilincinde olarak, gördüğü yanlışların doğrularını aramak yolunda hiç geri adım atmamıştır⁹.

Osmanlıdan Türkiye’nin kuruluş sürecinde siyasal, toplumsal ve ekonomik güçlerin ve en önemlisi zihni yapının devam ettiğini göstermeye çalışan Küçükömer, kendisini bir entelektüel olarak farklılaştırmak istemiştir. Devlete ve topluma ilişkin yorumlarında bilimsel bir yöntem arayışı ve akılcı bir çerçevede çözüm üretme çabası dikkati çeker. İdris Küçükömer’in modernleşmeye, batılılaşmaya ilişkin yorumlarında neden batı toplumlarının farklı olduğunu açıklamaya çalışırken gördüğü temel şey, akılcı ve bireyci çerçevede sorunlara eğilme biçimi idi. Türk modernleşmesinde eksik gördüğü bu yönler nedeniyle batılı anlamda bir modernleşmeyi yaşayamayacağını savunmuş, demokrasinin de sıkıntılı olacağını öngörebilmiştir. Küçükömer

⁸ Küçükömer’in bilim anlayışı ve kullandığı yöntem Marksist anlayışa yakın durmakla birlikte, Marksist anlayışa toplumsal koşullar ve zamanın testine tabi tuttuğu söylenebilir. Türk tarihini incelerken Marksist terimleri eleştirel yaklaşmış ve kendisine özgü bir yorum geliştirmiştir. Toplumsal ilişkileri kendi koşulları içinde değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Aksi bir yöntem toplumsal ilişkileri koşullardan izole ederek açıklamaya çalışmak metafizik bir yorum olacaktır. Toplumsal sistemin düşünce sürecinde soyut, teorik bir seviyede modelin kurulması, yeniden üretim ilişkilerinin dikkate alınmaması toplumu belirleyen temel ilişkilerin hariç tutulması da toplumun açıklanmasında yetersiz kalacağını düşünür. Toplumlara kendilerini devam ettirebilmek için yeniden üreteceğini vurgular. Yeniden üretim toplumsal kurumların ve toplumsal ilişkilerin yeniden üretimini de kapsar. Bkn. Murat Belge, “Özgün Düşünce Yine Kaybetti”, **Anılar ve Düşünceler**, Bağlam Yayınları, İstanbul, ss.69-74.

⁹ Emine Gülselcen Kafkasyalı, “İdris Küçükömer’in Batılılaşma ve Sivil Toplum Anlayışı”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s.1338.

fikirlerini açıklarken tarihsel ve toplumsal mirasın yok sayılmayacağını ve buradaki değişimin de çok hızlı olamayacağını fark etmiştir.

Küçükömer'in toplumların sahip oldukları bilgilerin, üretim güçlerin, evrim geçirip değişebileceğini ancak bunun yavaş, bazen kolay kolay değişmeme yönünde hareket ettiğini, bazen de çok farklı şekillerde değişim olup eklendiğini ve bu eklemelere bağlı olarak ilerici olanların gerici gerici olanların ilerici olabileceğini eleştirmesi önemlidir. CHP'nin İttihat Terakki genlerinden itibaren jakoben/ baskıcı bir şekle dönüşmesi, onun tarih ve toplum tarihini anlamaya çalışması olumlu bir katkıdır. Cumhuriyetin değişimi yüzeysel değerlendirdiğini, yapısal sıkıntıların devam ettiğini vurgulaması önemlidir.

Ancak Küçükömer toplumsal olayları anlarken olgu-değer, anlamlandırma gibi kavramlar arasındaki farkı bilmekle birlikte, bilgi üretirken epistemolojik temelleri unutmakta, ciddi genellemelere yönelmektedir. Bazı çıkarımlarında indirgemeci yaklaşım ağır basmaktadır. Türk tarihini ve toplumunu incelemede bilgi felsefesine uygun bir siyasal analiz yaptığı söylenemez. Popperci bir bakış açısı ile bilgi felsefesine yaklaşırken, topluma bakışı Marksizm eleştirisi ile birlikte marksizimden kopamamanın handikaplarını içinde barındırmaktadır.

Bazı eksikliklere rağmen Türk toplumunun kendi değişim dinamiklerinin batıdan farklı olacağını vurgulaması, akılcı ve bireyciliğin gelişmemesinin demokrasi ve siyasal yaşamın sıkıntılarla karşılaşacağını vurgulaması onun düşüncelerini önemli ve taze tutmaktadır.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz (2005), **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev. Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Alada, A. Dinç (2016), “Cusali Nikolaus’ın Düşüncesini Küçükömer ve Ülken’in Felsefi Tavırlarından Hareketle İrdelemek”, **FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)**, Güz, sayı: 22.
- Arolat, Osman S. (2011), “Yerleşik Doğularımızı Yıkan Hoca: Küçükömer”, **İdris Küçükömer**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss.141-149.
- Ateş, Murat (1994), “O Bana Kimliğimi Verdi”, **İdris Küçükömer Bütün Eserleri- 6 Anılar ve Düşünceler**, Bağlam Yayınları, İstanbul, ss.47-53.
- Belge, Murat “Özgün Düşünce Yine Kaybetti”, **İdris Küçükömer Bütün Eserleri- 6 Anılar ve Düşünceler**, Bağlam Yayınları, İstanbul, ss.69-74.
- Hayek, F. A. (2007), “Bilginin Toplumda Kullanımı”, (çev. Turan Yay), **Liberal Düşünce**, Cilt 12, No: 45-6, ss.165-176.
- Hayek, F. A. (2004), “İktisat ve Bilgi”, (çev. Can Madenci), **Piyasa**, Sayı 11, ss.141-163.
- Hayek, F. A. (1979), **The Counter- Revolution of Science**, Liberty Fund, Indianapolis.
- Kafkasyalı, Emine Gülselcen (2016), “İdris Küçükömer'in Batılılaşma ve Sivil Toplum Anlayışı”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 20 (4), ss.1337-1364.
- Akad, Asaf, Savaş, (2004), **İdris Küçükömer'in Mirası- Makaleler 1976-1987** (Sanal Kitap), İstanbul Bilgi Üniversitesi, www.akat.bilgi.edu.tr.
- Küçükömer, İdris (2002), **“Batılılaşma” Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Küçükömer, İdris (1994a), **Halk Demokrasi İstiyor mu?**, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Küçükömer, İdris (1994b), **Sivil Toplum Yazıları**, Bağlam Yayınları, İstanbul
- Küçükömer, İdris (1994c), **İdris Küçükömerle Türkiye Üzerine Tartışmalar**, Bağlam Yayınları, İstanbul
- Oakeshott, Michael (1991). *Rationalism in Politics*, Indianapolis: Liberty Fund Publishing.
- Popper, Karl (2008), *Tarihsiciliğin Sefaleti*, (Çev. Sabri Orman), Plato Yayıncılık, İstanbul.
- Sayar, Ahmed Güner (1994), “İdris Küçükömer Hocamıza Dair Düşünceler ve Hatıralar”, **Anılar ve Düşünceler**, Bağlam Yayınları, İstanbul, ss.181-188.